

A „KERESZTÉNY KURZUS” MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJÁRÓL*

Az ellenforradalmi rendszer kiépítésének idején a kurzus kultúrpolitikájának egyik eleme a konzervatív törekvések újraélesztése volt. Emellett, már a hatalom megszerzésének első napjától kezdve, közvetlen politikai céljaik és vezetőszemléik is belesűrűsödtek. Igaz, a konzervativizmus nemcsak a régi formákat jelentette, hanem világnézetet, eszmei, politikai törekvéseket is; ezekhez zavaralanul kapcsolódhattak a kurzus hasonló törekvései, de ezeket a kultúrpolitikának alkalmazni, s újra meg újra tudósítani kellett. A rezsim művelődéspolitikája ezekben az években nem is volt más, mint szakadatlan kísérletezés, és azoknak a formáknak, módszereknek s elveknek keresése, alkalmazása s kipróbálása, melyek segítségével megfeleltethetett ennek a célkitűzésnek. Az elvek, s a politikai célok, amelyeket érvényesíteni igyekezett, világosak voltak, de a hogyan, mindvégig kérdőjel maradt. Furcsa szilárdság volt ez: egyfelől merev, konok, következetesség, másfelől képlékenységgel, állandó labilitással. Klebelsberg szüntelenül előre tervezett. Hosszú lejárátú, a napi események ingadozásaitól mentes kultúrpolitikát igyekezett teremteni. Ám mégis évek multáival is a kezdetnél maradt. Kornis Gyula, már az 1922-es évet a „kultúrpolitika rendkívül tevékeny korszakának” nevezte, hol a „magyar művelődéspolitikának . . . nagy történelmi cezurája kezdődik.” (1) És e „nagy fordulat” után, Klebelsberg 1925-ben kénytelen volt kijelenteni: „Nekünk magyaroknak égető szükségünk van egy erkölcsi és kulturális acélfürdőre”. (2) mert e „tevékeny korszak” sem tudta a kulturális süllyedést meggátolni. „A kultúra katasztrófája nem úgy következik be, mint midőn a bolthajtás nagy robajjal egyszerre beszakad: hasonló az a természet őszi elhalásához, midőn levél levél után lassanként hullik le. A magyar művelődés fájának ez a levélhullása sajnos, folyik” (3) És folyt tovább; Klebelsberg még 1926-ban is így jellemzi ezt a „tevékeny” korszakot: „Eddig a kultúrpolitika terén is csak mentésről lehetett szó.” (4) Ezek a szavak is arról vallanak, hogy ezekben az években a kurzus kultúrpolitikája nagy nekilendülések ellenére is, egyhelyben topogott; nem jutott túl a kezdeti stádiumon. Mi volt ennek az oka? Talán az irányító személyeken mult? Nem voltak felkészülve hivatásukra, vagy tehetségük hiányzott? Bizonyára egyes esetekben erről is szó lehetett: a merevségnek, a hozzá nem értésnek s a dilettantizmusnak megdöbbentő eseteivel találkozunk. De mégsem ezen múltott. A művelődéspolitika elveit, céljait és eredményességét nem egyéni elképzelések döntik el, hanem azok az ideológiák és politikai törekvések, amelyeknek

* Részlet egy nagyobb dolgozat bevezetéséből.

1 Kornis Gyula: Kultúra és politika. IV. lap.

2 Klebelsberg Kunó: Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 231. lap.

3 Klebelsberg Kunó: Im. 235. lap.

4 Klebelsberg Kunó: Im. 309. lap.

a művelődéspolitikája maga is szolgálatában áll. Ezekről soha sem tud függetlenedni, s ha tartósan baj, rendellenesség, kudarc mutatkozik a kultúrpolitikában, akkor ez mindig mélyebben fekvő jelenségekkel van összefüggésben. Így volt ez a kurzus kultúrpolitikájával is. És ha arra keressük a választ, mi volt az oka sorozatos kudarcainak, akkor szemügyre kell vennünk azokat az eszmei, politikai törekvéseket, amelyek e kultúrpolitikának alakítói, meghatározói voltak.

A kultúrpolitika mindig az adott társadalom, államhatalom és uralkodó osztály gazdasági, politikai, világnézeti céljainak képviselője és ezeknek a kulturális és szellemi életbe való transzponálója, alkalmazója s végrehajtója. Ez a törekvés indokolja magát a kultúrpolitikát is. Bonyolult, összetett folyamatról van azonban itt szó. Maga a funkció is két irányú: a kultúrpolitika nemcsak világnézetek és politikai célok egyoldalú átültetője, hanem a kultúra eszközeivel, a politika s világnézet alakítója is. Emellett transzponáló funkciója sem mechanikus, sokkal inkább az önállóan alkalmazó szerepet kell betöltenie. Hiszen a kultúra nem holt anyag; hanem aktív, élő, eleven valóság, mozgásban levő organizmus, melynek vannak külön specifikus törvényei is, amelyekkel a kultúrpolitikának nemcsak számolnia kell, hanem érvényesülésükhöz teret is kell nyújtania.

Ha az élet rendes kerékcsapásokon halad, a kultúrpolitika előbb vagy utóbb kialakítja a maga természetes funkcióit. Ám az ellenforradalmi rendszer kiépítésének ideje nem ilyen volt. Könnyörtelen terror, féktelen reakció, gyanakvás, gyűlölködés s labilitás jellemezte a közéletet: és ez hatotta át a kurzus kultúrpolitikáját is. Már ez az indítás eleve egyoldalúvá tette: és torzságra determinálta. Még rontotta a helyzetet az, hogy szó sem lehetett arról, hogy a kultúrpolitika sokirányú, összetett funkcióját teljesíthesse, hanem eleve a kurzus világnézeti s főleg politikai céljainak közvetítőjévé és behajtójává degradálódott. Szinte egyedüli funkciója lett: az ellenforradalom kiterjesztése a kultúrára és ezen a téren is, egyeduralmának bármilyen áron való biztosítása. Ezt tükrözi a módszere is: ösztönző munka helyett adminisztratív intézkedések, parancs közvetítések és számonkérések: ugyanaz a türelmetlenség, ideges gyanakvás, merevség és demagógia, mint a közéletben.

A kurzus kultúrpolitikájának ebből a jellegéből és funkciójából is következett, hogy főfeladatának a rezsim világnézeti s politikai céljának a maga területén való megvalósítását tartotta. Az ezt szolgáló ideológiák nem spontán, természetes könnyedséggel áramlottak át a kultúrpolitikába, hanem erőltetett átültetéssel és ezért is, a napi munka mechanizmusában menthetetlenül eltorzultak s kifakultak: a szokvány frázisoknál alig-alig mondtak többet és leggyakrabban merev követelményekké s parancsokká váltak. Pl. Lendvai István a fajelméletet s az antiszemitizmust így konkretizálja a kultúrpolitikára: a kulturális életet „meg kell tisztítani a betolakodott jövevény elemektől . . . valóságos magyar elemeket hatóerővé kell tenni” (5) Ehhez hasonló merevséggel teszik meg abszolút normává a „keresztény gondolatot” is. „A kultúra ős gyökere a kereszténység — hirdeti Prohászka Ottokár — ettől nem lehet eltérni . . . Keresztény lelkiség a kultúra alapja. „Az egész világ a keresztény kultúranap energiájából él.” (6)

Ez a „kultúrnapp” szakadatlanul, s híven sugározta az „energiát”, és a „keresztény erkölcs” s a vallásos érzés aranyzálaival átszötte a rezsim szellemi életét, de úgy látszik, hogy rések maradtak, mert a kurzusnak e „kultúrnapp” mellett még más „energiaforrásokra” is szüksége volt. Minden jelentősebb ideológiáját; a fajelméletet, antiszemitizmust, keresztény gondolatot, nacionalizmust, forradalom-

5 Lendvai István: Fiatal Magyarország. 1930.

6 Keresztény gondolat védelme. Prohászka Ottokár: Kereszténység és Kultúra.

ellenességet, beerőszakolja a kulturális életbe és hivatalosan, kötelező normákká teszi . . . Ezek az elvek a kurzus kultúrpolitikájában két irányú, de egységes feladatot töltenek be: arra hivatottak, hogy a kultúra eszközeivel terjesszék a rezsim ideológiáit, a tudat átformálói legyenek és kiszorítsák a haladó forradalmi gondolatot. Ezzel eljutottunk a kurzus kultúrpolitikájának lényegéhez.

Forradalomellenesség és antidemokratikus szemlélet a művelődéspolitikában

Az ellenforradalmi rendszer kiépítésének idején a haladó s reakciós erők küzdelme a politikai élet mellett leghevesebben a kultúra területén folyt. Sőt, a kurzus vezetői a hatalom birtokában némi túlzással már ezt tartották a fő frontnak, hol a legkisebb sikereiket is óriási nyereségnek vélték. A kultúrpolitikát centrális jelentőségűnek mondták. „A kultuszárca ma — jelentette ki Klebensberg — honvédelmi tárca.” (7) És ezt szószerint értette: a kurzus befelé s kifelé folytatott harcának az adott helyzetben a művelődéspolitikát fő eszközének vélte. „Nagy tévedés azt hinni — írja — hogy a demagógiát rendőri eszközökkel le lehet küzdeni, ragályos betegségeket sem tudják kordonnal megállítani. A modern orvosi tudománynak a védőoltásokat kellett hozni. A demagógia ellen csak egy szérum van: a kultúra” (8) Nem kell különösebben hangsúlyoznunk, hogy Klebensberg demagógián a haladó erőket értette. És amit nem tudott feltartóztatni az államgépezet: a forradalmak terjedését, úgy vélte, hogy haladásellenes nézeteket sugalló kultúrpolitikával meg lehet állítani. Sem Dózsa György lázadása, sem az orosz proletárforradalom, sem a Tanácsköztársaság nem következett volna el, — állítja — ha hatékony kultúrpolitika ellensúlyozni tudta volna a „romboló” eszméket: „azokban a tömegekben — írja — amelyek Dózsa Györgyöt követték, bizonyára nem volt egyetlen ember sem, aki írni-olvasni tudott volna . . . Oroszországban egyenesen a cárisztikus iskolapolitikát teszem felelőssé azért, hogy ott a bolsevizmus kifejlődött.” (9).

Ez a felfogás nem akar tudni a társadalom fejlődésének törvényszerűségeiről és ezek objektivitásáról, hanem voluntarista módon, a történelemben csupa elkerülhető, s önkényesen irányítható eseményeket lát. A kultúrpolitika is azért kap centrális helyet politikájukban s államvezetési gyakorlatukban, mert úgy vélik, hogy ezzel egy döntő szakaszon befolyásolni: azaz érdekeiknek s szándékuknak megfelelően lehet irányítani a társadalmi eseményeket. Ezzel a voluntarista szemlélettel ítélték meg a Tanácsköztársaságot is, és vonták le ezt a következtetést: ha nem engedték volna a „nemzeti érzést” pacifista s kozmopolita hangulatokkal megbontani, akkor nem következett be volna a forradalom. (10) Ebből a gondolatmenetből kézenfekvő a jövőre vonatkozó tanulság is: konzervatív, nacionalista, keresztény eszmékkel meggátolható a forradalom.

Az eszmék történelmi szerepét a kurzus vezetői természetesen nem értékelték annyira túl, hogy lemondottak volna a fegyverekről, s az állam erőszakszerveiről, de a fenti kijelentések mégis azt mutatják, hogy a hatalomért, s a rendszerük megszilárdításáért folytatott harcukban nagy szerepet szántak az ideológiáknak s a kultúrának. Azonban, ha a kutúrát itt említjük, hozzá kell tenni, hogy mindig világnézettel és politikai célokkal telített kultúrára gondoltak. A kultúra minden szféráját nyíltan és közvetlenül politikai céljaik szolgálatába igyekeztek állítani; ez

7 Klebensberg Kunó: Im. 638. lap.

8 Klebensberg Kunó: Im. 365. lap.

9 Klebensberg Kunó: Im. 542. lap.

10 Klebensberg Kunó: Im. 577. lap.

volt kultúrpolitikájuk legfőbb mozgatója és meghatározója. És nem kell mondanunk, hogy kultúrpolitikájuk ezekben az években ilyen értelmezésben kapott centrális szerepet. Fentebb említett tények is erre utalnak. A közművelés és iskolahálózat katasztrófális állapota, a kulturális viszonyok elmaradottsága hatékony intézkedéseket követeltek. Az élet átgondolt, szerves és alapos építő kulturmunkát igényelt: iskolákra, tanítókra, rendszeres népművelésre, művészet és tudomány pártolására, jó könyvkiadásra, színvonalas sajtóra lett volna szükség. Mindezt a jogos, természetes követelményt a kurzus művelődéspolitikája visszaszorította, s funkcióját, a kurzus-eszmék és a rezsim politikai céljainak transzponálására korlátozta. Ha a feladatokat tekintjük ezekben az években, valóban különleges szerep hárult volna a kultúrpolitikára: ritka történelmi helyzet volt, melyben különleges töménységgel jelentkeztek halaszthatatlan tennivalók. Azonban minderre alig figyeltek a kurzus vezetői, és ha ők mégis a kultúrpolitika jelentőségéről, ennek centrális szerepéről beszéltek, akkor rendszerint csak a maguk szűk osztályérdekeik: politikai és világnézeti céljaik következetes képviselésére gondoltak.

Amilyen a rendszer; végsősoron olyan a kultúrpolitikája is. Determináló, megbonthatatlan egység ez: ugyan annak a lényegnek összetartozó, kétféle megnyilvánulása. Érvényes volt ez a kurzusra is. A rezsim lényege: az ellenforradalmiság és agresszivitás volt, ez határozta meg valamennyi tettet, köztük a kultúrpolitikáját is.

Az ellenforradalmiság, a kurzus kultúrpolitikájának mindvégig vezértendenciája, sokféleképpen nyilvánult meg. Ezek közül legkézenfekvőbb volt az ellenforradalmi eszmék nyílt propagálása. Másutt utaltunk arra, hogy az irredentizmust és a nacionalizmust agresszív céljaik mellett hogyan fordították a kultúra síkjain is a haladó eszmék s törekvések ellen. Művelődéspolitikájukban ugyanilyen hangsúlyt kapott a fajelmélet és az antiszemitizmus is. A haladó kultúrtörekvések visszaszorításában különösen a vallásnak tulajdonítottak nélkülözhetetlen szerepet; „csak a vallás sugallta nagy érzések képesek az emberi lélek romboló szenvedélyeivel szemben az egyensúlyt fenntartani.” (11) — írja Klebelsberg. Sőt, ő ebből a szempontból az állam fölé helyezi az egyházat: „az állam — írja — saját erejével nem tud új közszellemet alkotni, a magyar nemzet beteg lelkét csak a krisztusi tanítások gyógyíthatják meg . . . Mint magyar kultuszminiszter bevallom, hogy az állami eszközök nem elégségesek a lelki rekonstrukcióra, ezért vagyok ellensége az egyház s az állam elválasztása tanának.” (12) A következőkben még világosabban fejezi ki gondolatát: „A harc az egyházak és a szocializmus között fog eldőlni és az államhatalom nem a harc eszköze, hanem a harc célja lesz. Az államhatalom birtokáért fognak a világnézetek küzdeni. De éppen a dolgoknak ez az állása óriási felelősséget hárít a magyar történeti egyházakra. Az egyházaknak meg kell lennie a belső erőnek arra, hogy a tömegek további dekrisztianizálásának gátat tudjanak vetni . . . hogy a magyar tömegeket az erkölcs és hazafiság útján megtartsák . . . Rettenetes az, ha az egyház a harcot a szocializmussal szemben elveszti. Ez történt Oroszországban.” (13) És, hogy ez nálunk ne következhesen be, amíg nem késő, meg kell adni az „egyházaknak mindazt a támogatást, ami a nagy világnézeti harc sikeres megvívásához szükséges.” (14) Ime az okai annak, amiért Klebelsberg kultúrpolitikájában oly döntő szerepet kapnak az egyházak!

Az ellenforradalmi rendszer kiépítésének éveiben a kurzus legfőbb törekvése a kurzus-eszmék mindenáron való terjesztése s a haladó ideológiák és erők vissza-

11 Klebelsberg Kunó: Im. 607. lap.

12 Klebelsberg Kunó: Im. 624—625. lap.

13 Klebelsberg Kunó: Im. 635—636. lap.

14 Klebelsberg Kunó: Im. 636. lap.

szorítása volt. Emögött a kultúrpolitikának minden más funkciója háttérbe szorult: ez önmagában is megmerevedést, leszűkülést, s torzulást eredményezett. De még inkább ide vezettek maguk a kurzus-eszmék. Hiszen ezek nem adtak választ az élet újonnan felvetődött problémáira, vagy egyoldalúan a multat képviselték, vagy szűk csoportérdekekhez tapadtak és ellentmondásosak, kidolgozatlanok voltak, s így ezekben az években még nem mutathattak biztos irányt, világos perspektívát, a művészet és a kultúra zűrzaváros, tévelygésekkel átszótt világában. Pedig csaknem mindenki tájékozódást keresett, s előre igyekezett még akkor is, ha az útvesztők végnélküli labirintusában egyre hátra mozgott. A kurzus-eszmékre épített, egyoldalú művelődéspolitiká még inkább növelte ezt a bizonytalanságot. Sőt, a haladó erők elleni küzdelmében, odáig ment, hogy még a kulturális és a művészeti haladást is kétségbe vonta; „A haladási, újba-bolondulási elvvel szemben pedig — írja egyik hangos esztétájuk — nem győzzük hangsúlyozni, hogy sohase érezte az meg Michelangeló, Schakespeare, vagy Beethoven szépségét, akik ülönbet és érdekesebbe akar náluk, nem is sejtve bennük az istenség örök lüktesését. A műrekek egy-egy darabja az istenségnek: éppen ezért a műrekek haladásföltre valami” (15) Ez az „esztéta” ezeket a gondolatokat Csók Istvánnal, Ferenczyvel, Grünwalddal és Rippl-Rónaival, az akkori modern festészettel szemben fogalmazta meg. Képeiket egyszerűen „szennyesbe mérgeedett mázolatoknak” (16) nevezi. Ez az elfogultság s elvakító indulat már önmagában is méltó helyére teszi és értékeli fenti gondolatait. Nem a vitáért, hanem annak illusztrálására idéztük, hogy a haladástól való félelem, ha az még a művészetben jelentkezik is; és a konok konzervativizmus, milyen megszire sodor egyseseket.

A konzervativizmus ápolása s a haladó törekvések elleni küzdelem nem egyszerűen csak szűklátókörűségből következett, hanem hozzá tartozott az ellenforradalmi rendszer lényegéhez. A kurzus nemcsak a proletárdiktatúrával, hanem az őszirózsás polgári forradalommal szemben is ellenforradalom volt, s ezért a munkásosztály mellett szembetárlálta magát a polgári s a kispolgári tömegek egy részével is: A hatalmat a nagybirtok és a nagytóke szűk osztálybázisáról kiindulva kellett megszilárdítania. A kulturális életben sem támaszkodhatott más erőkre. Itt is ugyanígy szembetalálta magát a proletár és a különböző polgári törekvésekkel, mint az ideológiáik, vagy a politikai élet frontján. Eleve elhatárolt és szűk volt ez a kultúrbázis: csak hatalmi eszközökkel tudta ömagát tartani, s ami keretein kívül esett, szűkségszerűen önmaga ellen fordította. Az ellenzéki tábort még differenciálni, megosztani sem tudta. Egységesen lépett fel az egységesnek vélt, de valójában céljaiban s törekvéseiben nagyon is különböző, sokszínű, ellenzékekkel szemben. Egy kalap alá kerültek a szerény formaújítók a forradalmárokkal, a polgári ízlés és világnézet képviselői a proletárokkal. Ezekben az években Babitsot, Móricz Zsigmondot ugyanolyan veszélyesnek tartották, mint Nagy Lajost, vagy a kommunista emigráns írókat. Gyanús volt a Nyugat-mozgalom egésze, s mindenki, aki valaha is írt, vagy beszélt a konzervativizmus ellen és egy modernebb Magyarországról álmódott. Ez a merevség csak lassan oldódott, fokozatosan, úgy engedett lépésről-lépésre, ahogyan sikerült az ellenforradalmi rendszer hatalmát megszilárdítani. 1924 végén már a konzervativizmus mellett, még ha ennek egynémely kérdésben ellenlábasa is volt, hivatalosan is elismertek és engedélyeztek, pontosabban: megtúrtek néhány polgári s kispolgári kulturális törekvést, természetesen csak azt, amelyik nem lépte túl a lojalitás határait és kész volt beilleszkedni a rezsím kereteibe s lemondani mindennemű forradalmi örökség ápolásáról. Kétoldali kompromisz-

15 Köszegi László: Képzőművészetünk az örvény szélén. 1922.

16 Köszegi László: Im.

szum volt ez: mindkét fél engedményére épült. Azonban a kurzus kultúrpolitikája, a huszas évek derekán, ha engedett is némileg merevségéből, de lényegét tekintve nem változott: mindvégig agresszív, haladás és forradalom-ellenes maradt.

A kurzus politikájának korabeli bírálói, még jobboldali körökben is, gyakran felvetették annak elvtelenségét, következetlenségét, kialakulatlanságát s leginkább koncepcióhiányát. Ez csak részben volt igaz, mert ezt a kultúrpolitikát kezdettől nagyon határozott koncepció: a forradalomellenesség hatotta át. És ez nemcsak a reakciós ideológiák intézményesített terjesztésében nyilvánult meg, hanem gyakorlati ténykedésben is: áthatotta minden tettét, még akkor is, ha ebből jövátéhetetlen károk keletkeztek. A hasznos, nem hasznos szempontjait, a féktelen bosszú elfojtotta: csak a gyűlölet izzott, s az agresszivitással kendőzött félelem: ez ösztönözte tetteire a kultúra irányítóit, s döntötte el cselekedeteiket. Nagyon messzire sodródtak ezen az úton: a nemzeti s népi érdek teljesen elveszett. Forduljunk ismét a statisztikához. Az analfabetizmus megszüntetése és a közművelés színvonalának emelése, halasztást nem tűrő nemzeti feladat volt. Az anyagi erők mozgósítása terén ennek érdekében, ezekben az években semmit sem tettek. De nem tettek más téren sem; sőt, elvakult indulatukban munkára s áldozatokra kész embereket vontak el a cselekvés lehetőségétől. Az iskola-hiány mellett nagy volt a tanító-, tanárhiány is. Erre vonatkozólag idézzük Vass József akkori kultusz miniszter szavait, aki a Nemzetgyűlés 1921 évi június 9-i ülésén, a szanálás előtti hónapokban jelentette ki: „több száz iskolában azért nem volt tanítás, mert nem volt tanerő.” Emellett a meglevő iskolák, különösen falun nagyon zsúfoltak voltak: szinte lehetetlen volt a normális tanítás. Még 1922 –23-ban is egy tanítóra átlagosan 46,5 tanuló jutott (17) A tanerőhiány és ez a meglepően magas átlag, arra kellett volna, hogy ösztönözze a kultúrpolitika felelős embereit, hogy minden lehetőséget megragadva növeljék a tanítók számát. De nem ezt tették: ellenkezőleg, radikálisan csökkentették. A szanálás méreteire Klebsberg utalt 1925-ben, a Nemzetgyűlésen mondott beszédében: „amikor állásomat elfoglaltam, a kultuszminisztériumnak volt 18 681 alkalmazottja., Ebből apasztási állományba helyzetetett 5460, az apasztás tehát 29,76%” (18). Igaz ez a szám magába foglalja az elbocsájtott adminisztratív dolgozókat is. Klebsberg 312-öt említ, de az óriási többség mégis tanító s tanár volt, és ez a hatalmas érvágás, pótolhatatlan vérvesztéséget okozott az amúgyis vérszegény magyar közművelésnek.

A kurzus vezetői ezt az életveszélyes csonkítást gazdasági nehézségekkel indokolták. Kétségtelen, nagyon rosszak voltak a gazdasági viszonyok s feltétlenül szükség volt takarékosagra. De mit szólunk a takarékoságnak ahhoz a formájához, amely a kurzus ténykedését jellemezte? Ugyanaz a Klebsberg, aki a közoktatás válságos helyzete ellenére is végrehajtotta a kultuszárca nagyarányú szanálását, néhány hónappal előbb, mint belügyminiszter, a csendőrség és a rendőrség létszámának növelését indítványozta. Pedig fegyveres erőkben nem volt hiány. Jellemző, hogy 1913-ban, az akkor háromszor nagyobb területű Magyarországon 8960 rendőr és 10 512 csendőr volt. Az antant hatalmak nagyvonalúan a rendőrség és a csendőrség létszámát 12 000 –12 000 főben maximálták. De a kurzusnak ez nem volt elég és Klebsberg azt kérte a Szövetségekőzi Katonai Ellenőrző Bizottságtól, hogy „a közbejött forradalmak s a közbiztonsági viszonyok világszerte észlelhető megrosszabbodása miatt” a rendőrség fegyveres személyzeti létszámát 16 652 főre, a csendőrségét pedig 18 084 főre emeljék fel. (19) A tervezet szerint tehát minden

17 A magyar tudománypolitika alapvetései. 27. lap.

18 Klebsberg Kunó: Im. 536. lap.

19 Iratok az ellenforradalom történetéhez II. kötet 134. lap.

elbocsájtott tanító s tanár helyett két-három csendőr és rendőr került állami alkalmazásba: ezt már gazdasági nehézséggel nem lehet magyarázni.

A kultusz-tárca szanálását még nehezebb csak gazdasági okokkal indokolni, ha azt vesszük figyelembe, hogy kiket bocsájtottak el. Pontos adataink erre vonatkozólag nincsenek, de számos tényből következtetni lehet. Már az ellenforradalom győzelmének első napjaiban a fegyelmi bizottságok százával távolították el a kulturális élet posztjairól s az iskolákból a haladó szellemű embereket. De ezt a tisztogatást nem tartották elégségesnek. A fegyelmi bizottságok csak azokat vették elő, akik tettek valamit, de akik, az ő szavaik szerint, „gyengék” voltak és nem szolgáltattak elég „okot” az eltávolításra, áthullottak a fegyelmi bizottságok rostáin. A kurzusnak ezek is újtáiban voltak. Klebensberg 1924-ben, a Nemzetgyűlésen velük szemben hangoztatta ezeket a szavakat: „Egy pillanatra se tévesztjük szem elől, hogy itt proletárdiktatúra kísérletével állunk szemben, amelynél, sajnos igen sokan elég gyengék voltak és meg nem felelő magatartásúaknak bizonyultak. Azzal még meg tudnék barátkozni, hogy az, aki a kommunizmus elvének hódolt, helyet foglalhasson a sóhivatalban . . . de az ilyen ember semmi esetre sem eresztethető oda az ifjú nemzedék neveléséhez. Itt tehát bizonyos mértékig szigorúbb mértéket kell alkalmaznunk.” (20) Klebensberg még 1926-ban is eltávolítással fenyegette azokat, akik ingadozás nélkül 100%-ban nem teljesítik a kurzus parancsait. (21) Ha a miniszternek e szavai után itéljük meg a kultusz-tárca szanálását, nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy a létszámcsökkenés ürügyén, lényegében a fegyelmi bizottságok munkáját folytatták tovább, s a kurzus számára nem kívánatos, haladó szellemű embereket távolítottak el a kulturális életből. Nagymérvű tisztogatás volt ez, mely önmagában is frappánsan mutatja a kurzus művelődéspolitikájának forradalom és haladásellenességét.

Nem jutunk más következtetésre akkor sem, ha a kurzus kultúrpolitikájának egyéb ténykedéseit is vizsgálat alá vesszük. Jellemző ebből a szempontból az iskolarendszer reformja. Már a századforduló után egyre világosabbá vált, hogy a régi Magyarország iskolarendszere, de különösen az oktatott anyag nem felel meg az életszabta követelményeknek. Az ipar gyors fejlődése, a mezőgazdaság gépesítése mindinkább több képzett szakembert követelt. A tudományok is nagy léptekkel haladtak előre és kiszélesítették a nélkülözhetetlen ismeretek körét. Az iskola minderről nem vett tudomást: tananyagát tekintve és szemléletében, módszerében megrekedt a XIX. század derekán. A helyzet tarthatatlan volt, de a világháború elodázta a reformot, hogy annál nagyobb aktualitással vetődjön fel utána. A kurzus kultúrpolitikásai mintha minderről tudomást sem vettek volna; iskolareformjukban a régit igyekeztek konzerválni. Noha Klebensberg is elismerte; „A pusztá írni-olvasni tudás félműveltség, a szó legrosszabb értelmében. Talán rosszabb a teljes tudatlanságnál”, (22) mégis elzárkóztak a tömegeknek nagyobb tudást adó modern iskolarendszer bevezetésétől. Voltak akik a Nemzetgyűlésen is felvetették az egyetemes s demokratikus iskolahálózat szükségességét. Ezt Klebensberg azzal utasította el, hogy ez francia példa utánzása, idegen minta majmolása lenne. (23): és ezután nyugodtan jelentette ki a berlini egyetemen mondott beszédében: az iskola fajok megállapításánál megmaradunk a német rendszernél: (24) az iskolatípusok differenciálásánál.

20 Klebensberg Kunó: Im. 448. lap.

21 Klebensberg Kunó: Im. 565. lap.

22 Klebensberg Kunó: Im. 330. lap.

23 Klebensberg Kunó: Im. 397. lap.

24 Klebensberg Kunó: Im. 227. lap.

Arról, hogy mit értettek iskolatípusok differenciálásán, s hogyan, milyen elvek szerint valósították meg, legvilágosabban Kornis Gyula beszélt. Őt idézzük. Elveinek fejtegetésekor a „történeti folytonosság megővéséből s a nemzeti közösség érdekeiből” indult ki. Szerinte: „az egészségesen működő s fejlődő nemzeti közösség szerkezete hármasság tagozottságú: van egy alsó, középső s felső rétege.” (25) Természetesen ilyennek tartotta az ellenforradalmi rendszert, s ehhez a sémához igazította az iskolatípusokat is. Elképzelésében nem volt semmi újság: hiszen a német mintára, régebben kiépített rendszer fenntartására irányult; de indoklása már annál érdekesebb. Így érvelt: „Először is van egy *alsó réteg*, mely jobbra testi, mechanikai munkát végez: fizikailag végrehajtja azt, amit a közép réteg közvetlenül a felső réteg közvetve meghatároz. Ilyen a napszámos, gyári munkás, kézműves, földműves, szolga stb. Ennek a rétegnek, hogy a nemzet organizmusában jól működjék, szüksége van a kultúra bizonyos elemeire. Ezeket közvetíti a hatosztályos *népiskola* . . . A nemzeti munkásközösség második *középső rétege* mintegy rendelkező, közvetlenül irányító tényező az előbbi, a munkát fizikailag végrehajtó alsó réteggel szemben. Ide tartozik a kisbirtokos gazda, iparos, kereskedő, a vasúti, postai és távirtdai tisztek nagy része, a különböző közigazgatási hivatalok segéd- és kezelőtisztjei, néptanítók, stb. Nyilvánvaló, hogy ennek a társadalmi rétegnek, mint általános nevelő iskola nem elég a *népiskola*: több műveltségi elem asszimilálására van szüksége, hogy munkáját kellő módon végezze. A négyosztályú *népiskola*, fölé tehát egy másik általános nevelő iskolának kell emelkednie a középső társadalmi réteg számára: s ez a négy osztályú *polgári iskola* . . . A nemzetnek mint nagy, egységes munkaközösségnek harmadik, *felső rétege* a szellemi, alkotó és irányító munkát végzi; ez a mondhatnók: szofokrácia, a nemzeti organizmus agyveleje. Ide tartozik a tudós, a művész, a tanár, a főhivatalnok a nagybirtokos, a nagyiparos, a nagykereskedő stb. Ennek a rétegnek kell a kultúra legtöbb értékes elemeit elsajátítania, minthogy e réteg szellemi horizontjától függ elsősorban a nemzeti közösség helyes irányítása s ezzel boldogulása.” (26)

Ime, ez a merev kasztrendszer érvényesült a kurzus iskolarendszerének kiépítésekor! Antidemokratikus jellege teljesen nyilvánvaló. A kétkézi munkások óriási tömegének, a kultúrjavakból csak minimális mennyiségét engedélyez, — csak annyit, amennyi rabszolga munkájához elengedhetetlenül szükséges — s eleve elrekesztette a több tudás, nagyobb műveltség megszerzésének lehetőségétől. Az iskolai típusok differenciáltsága, zárt elkülönítése, egymás mellettsége éppen ezt a célt szolgálta. Ez a rendszer csupa zsákutcákat tartogatott: alig volt lehetőség az egyik iskolatípusból a másikba való átmenetre; továbbjutásra. A hatodik elemiből tanuló csak ismétlőbe, vagy a tanonciskolák egyikébe, polgári iskolából pedig középfokú szakiskolába és tanítóképzőbe mehetett. Ezzel lezárult a továbbjutás minden lehetősége: egyetemre csak a *felsőbb réteg* számára fenntartott gimnáziumokon keresztül vezetett az út. Ez az iskolarendszer nemcsak a parasztságtól s a munkáságtól zárta el a továbbtanulás útját, hanem Kornis által körvonalazott *középső réteg* elől is: nyíltan a kiváltságosok műveltségi monopóliumát védte és szolgálta.

A kurzusnak ez az antidemokratikus iskolarendszere számos vitára adott okot. Még a szellemi élet fojtottsága, s a szabad vélemény-nyilvánítás mesterséges gátjai ellenére is számosakból kitört az ellenvélemény. Különösen annak a jogos aggodalomnak adtak hangot, hogy ez az iskolarendszer elsikkasztja a tehetséget, s a nemzet nagy többségét megfosztja a kulturális felemelkedés lehetőségétől. Kornis Gyula erre az ellenvetésre is megfelel. Így érvel: „a falu népéből hiányzik a művelődés

25 Kornis Gyula: Im. 64. lap.

26 Kornis Gyula: Im. 64—65. lap.

iránti kellő fogékonyág.” (27) Tehát eleve alkalmatlannak tartja őket a kultúrára s a tudás elsajátítására. Ezzel szemben a felsőbb rétegek gyermekeinek mások „a lelki diszpozíciói,” mások fejlődéseiknek ritmusai, értelmük más feladatokra vannak irányozva és beállítva. A művelt osztály gyermekeinek értelme mozgékonyabb, „szabadabb, elvonásra alkalmasabb, látóköre tágabb s olyasmire is fogékonyabb, ami kívül esik a közvetlen életkörnyezeten, fantáziája változatosabb anyagon uralkodik, s szabadabban konstruál”. (28)

S akiket a kurzus antidemokratikus iskolarendszerének létjogosultságáról ezek az arisztokratikus érvek nem győztek meg, azoknak különös logikával azt igyekeznek bebizonyítani, hogy a népi tehetségek visszaszorítása; tulajdonképpen a nép érdekében történik, mert az „volna a népellenes antidemokratikus kultúrpolitika” amely népbarát jelszavaktól engedtetve, elrabolná a népi tehetségeket, s kiszakítaná saját életszférájukból”, s átplántálna a „felsőbb osztály idegen humuszába;” s osztályukon belül csak a kevésbé tehetségeseket és tehetségteleneket hagyná meg.” Ezt a nyakatekert logikájú okfejtést így magyarázza: „Minden tehetséges embernek az alsóbb néprétegekből való elvonása s akadémikus pályákra terelése csak a felsőbb osztályok helyzetét javítaná, az alsóbbak színvonalát pedig lenyomná, mert a népnek az az intelligens eleme, mely eddig a saját osztályának helyzetét iparkodott emelni, most már a felsőbb osztályokhoz tartoznék s vele nem törődnek”. (29) Ezt pedig — Kornis Gyulának elihetjük — sem ő, sem a kurzus kultúrpolitikai nem akarták.

Azonban e gondosan cicomázott demokratikus frázisok mögül is akarva akaratlanul elővillan az igazság. Kornis így folytatja tovább gondolatmenetét: „Ez az áldemokratizmus, mely a népet a folytonos vérvesztésre ítéli, hogy tehetségeit egy másik rátsadalmi réteg számára föláldozza, különösen alkalmas arra, hogy az *intellektuális parvenűek* nem kívánatos típusát tenyéssze ki.” (30) Már pedig ez a típus — Kornis szerint — kiszámíthatatlan veszélyek forrása lehet, mert műveltsége mindvégig egyoldalúan „lapos racionális” marad, s alkatánál fogva: „Nincs érzéke, tapintata, a mélyebb lelki finomságok iránt, hiányzik belőle a mások lelkébe való könnyű behelyezkedés, a megértés képessége” és valójában sohasem tud asszimilálódni: mindig idegen test marad a felsőbb rétegben, ugyanakkor nem ismer „morális géákat”; „közömbös lélekkel, durván szét tudja törni azt, amin a nemzet nagy tömegeinek lelke pietással csüng” a radikalizmus és a forradalom hordozójává: „farkas intelligenciává válik”. (31) Ime: a sok csűrés-csavarás után, a lényeg: a nép szellemi nagykorúsodásától, haladó szellemű népi intelligencia felnövekedésétől való félelem a „felső réteg” műveltségi monopóliumához való gőrcsős ragaszkodás végülis előbújik.

A kurzus művelődéspolitikájának antidemokratizmusa a köznevelésben, a kaszttrendszerű iskolarendszer kiépítése mellett, a nevelési célok meghatározásában is megnyilvánult. Tulajdonképpen nevelésről nem is beszélhetünk. A kurzus iskoláira is érvényesek Leninnek a cári Oroszország oktatási viszonyait jellemző szavai „nem annyira neveltek, inkább idomítottak.” Az iskolákban kaszánya-szellem honosodott meg, honnan minden szabad gondolatot száműztek. Emberideáljuk gerinc és akaratnélküli parancsleő, feltétlen engedelmessé lakájtípus: ilyené akarták formálni a jövő nemzedéket. Ebből a szempontból még a régi Magyarország

27 Kornis Gyula: Im. 5. lap.

28 Kornis Gyula: Im. 32. lap.

29 Kornis Gyula: Im. 27. lap.

30 Kornis Gyula: Im. 27. lap.

31 Kornis Gyula: Im. 28. lap.

egyoldalú, merev nevelési céljait sem tartották megfelelőnek. „Az utóbbi évtizedekben — írja Klebelsberg — túlbecsülték az *értelem nevelés jelentőségét*. Nem tudták kifejleszteni a lélekben azokat az erkölcsi tényezőket, amelyek a nemzeti szolidaritás kifejlesztésére szükségesek.” (32) Ezért „az utóbbi évtizedek iskolája nem menthető fel az alól a vád alól, hogy a növekedő osztálygyűlölettel szemben elmulasztotta az intenzíbb erkölcsi és szociális nevelés útján a belső egyensúly megalkotását.” (33) Ők, természetesen nem akarták ezt a „hibát” megismételni, ezért az iskolai neveléssel minden módon a haladót s forradalmi eszmékkel szemben a „belső ellensúly” megalkotására törekedtek.

Ennek a „belső ellensúly”-nak kialakítása érdekében háttérbe szorították a racionalizmusra nevelő természettudományokat. Kornis Gyula írja: Az ember számára fontosabb az ember s a társadalom, mint a természet. *„szellemi-történeli világ a mi első közvetlen milieunk”*: (34) Nem akarom elvitatni a társadalomtudományok fontosságát: de Kornisnak ezek a szavai nem általában a társadalomtudományokra vonatkoznak, hanem kizárólag a kurzus-eszmékre és törekvésekre. Ő maga írja: „Iskoláinknak nem lehet ma első célja az általános emberi eszményének megközelítése”. Mert: „Államunk léteért minden eszközzel küzdeni kell . . . mint-hogy az állam most elsősorban hatalmi szervezet, melynek fejlesztése a magyar nemzet mindenekfölött való érdeke, úgy kell nevelni a következő nemzedéket, hogy e hatalmi szervezetnek kellő módon tudja az egyén magát alárendelni . . . az egyoldalú individualisztikus nevelési eszménynek háttérbe kell szorulnia: az egyén nem önmagáért van, hanem az egyén fölötti nemzetért. Az apolitikus, individualisztikus általános emberi — eszménynek helyébe kell lépni a nemzeti politikai-művelődési eszménynek. A most következő kor lesz igazán a militarizmus kora. Egész közoktatásügyünket abban az irányban kell belsőleg átszerveznünk, hogy a következő nemzedék a magyarság életében rá váró különös feladatoknak eleget tudjon tenni.” (35) Melyek ennek a kultúrpolitikának normatív elvei? — teszi fel a kérdést Kornis. Majd így válaszol: „Először is úgy kell irányítani a köznevelést, hogy az egyén a nemzet egyénfölötti akaratszervezetébe összhangzóan illeszkedjék bele . . . a mai kor türelmet, kitartást, a szabályok engedelmes betartását, folytonos résenállást, aprólékos pontosságot, fegyelmet és szolidaritást követel . . . a nemzet sikeres hatalmi erő kifejtése csakis ennek alapján remélhető . . . A nevelésben sokkal lényegesebb a jellemnek, mint az értelemnek a fejlesztése . . . a következő nemzedéket az önmegtartóztatás, engedelmség, fegyelem szelleme hassa át.” (36)

Talán részletesebben idéztünk a kellelénél Kornis fejtegetéseiből, de tettük ezt azért, mert ezek az elvek a hivatalos álláspont tükröződései és tömören, egyértelműen jellemzik az ellenforradalmi rendszer fasiszta jellegű nevelési eszményeit, és élesen megvilágítják antidemokratikus kultúrpolitikáját. Mindezt még megfejelték a keresztény eszmékkel: „Ha jobb embert akarunk adni — olvashatjuk a Magyar Középiszkola c. lapban — az iskolának világnézetet kell adni: keresztény világnézetet; ez a legfontosabb feladata az iskolának.” Így kerekedik ki a kurzus művelődési eszménye: melyben a pozitív ismereteket „s a nemes, szép, gazdag emberi ideákat háttérbe szorítja a fasiszmus bedresszírozott, érzések nélküli gépember-ideálja, és a sokoldalúan képzett, látó és gondolkodó ember-típus eszményül felváltja a torz, lélekben nyomorék, elszürkített, parancsra mozduló, feltétlenül engedelmeskedő

32 Klebelsberg Kunó: Im. 369. lap.

33 Klebelsberg Kunó: Im. 231. lap.

34 Kornis Gyula: Im. 37. lap.

35 Kornis Gyula: Im. 21. lap.

36 Kornis Gyula: Im. 21. lap.

embertípus-eszmény. Különösen az elemi iskolákban alkalmazták ezeket az elveket Magyar gyerekek: „írni-olvasni, Istent dicsérni és a hazát szeretni meg kell tanulni” — jelentette ki Vass József kultuszminiszter a Nemzetgyűlés 1921-es ülészakán. Ez volt a maximum amit az elemi iskolától megköveteltek és az írás-olvasás kevéske ismeretein túl kötelezően mindent a „jellem fejlesztésének” — modern rabszolgák nevelésének, az osztályöntudat kiértésének „nemzeti szolidaritásnak” faji egységnek rendeltek alá. Nem bűn a kevés tudás — írja Kornis a Kultúrpolitika irányelveiben — de bűn pallérozatlanul hagyni a lelket”. Fentebb láttuk, hogy jellemfejlesztés címen milyenné akarja zsugorítani a lekeket. Ezek az elvek és törekvések képezték a kurzus iskolapolitikájának lényegét.

Ezekben az években a kurzus művelődéspolitikájának, mint a rezsimnek magának, nagyon szűk volt az osztálybázisa. Csak a megrögzött konzervatív erőkre számíthatott biztosan. De ez a konzervatív tábor nem volt egységes; soraikat itt is ugyanazok az ellentmondások bontották meg, amelyek a politikai életben is közöttük feszültek. Ezért Vass József, Klebensberg is, kultúrpolitikájukban lavírozásra kényszerültek, és sohasem tudtak egy határozott, egységes koncepciót sugárzó, jól kiépített s átgondolt programot körvonalazni. Emiatt számos támadás is érte őket. De végeredményben nem rajtuk múltott a sikertelenség: hiszen mindketten kísérletet tettek a kultúrpolitika stabilizálására, elveinek s módszereinek tartós kialakítására, azonban erőfeszítéseik ellenére az átmenetiség állapotán s a művelődéspolitikájuk tartalmát illetőleg az általánosságokon nem jutottak túl. Nem is juthattak, mert a kultúrpolitika nem tud önmagában túllendülni a társadalom betegségein: ellenkezőleg, fokozottabban mint más tevékenység magán viseli ezek szűkségserű bélyegeit. Alaphibákról volt szó és ezeket a kultúrpolitika elkerülhetetlenül tükrözte.

Szekffü Gyula tíz évvel később így jellemzi ezt a kort: „Viszonyok voltak-e rosszak, vagy emberek voltak-e gyengék, nem keressük amikor megállapítjuk, hogy ez a keresztény, tehát organikus, szervesen építeni törekvő demokratikus áramlat (se demokratikus nem volt, sem organikus! K. A.) nem tudott magának szélesebb köröket hódítani, sem a felemelkedő néposztályokban, sem a vezető intelligenciában. A nagy szervezkedés, párt és társaságalapítás eredménye sem volt valamiféle szélesebb nemzeti egység kialakulása, hanem épp ellenkezőleg, a szétszakadozottság, a bomlás szinte intézményes, állandósítása. Az új szervezetek hangzatos jelzőszavak alatt, a régimódi retorika alkalmazásával nemzeti szempontból többnyire csak formalisztikus életet éltek igazi működésük a szabadkőműves-mozgalomtól eltanult öntámogatásban állott és egészben véve a hatvanhetes korszakból megmaradt klikkek mellé újabb színezetű kisebb csoportoknak valóságos szövvényeit állították, melyben csakhamar felvirágozott a létért való küzdelem is, akár csak egy pohár vízben a láthatatlan kis élőlények elkeseredett önfenntartási harca.” (37) Ha e jellemzés mellé még hozzávesszük a terrort, gyanakvó, ideges, feszült légkört, a kiltástalanság s bizonytalanság érzését s a felmérhetetlen gazdasági zűrzavart, nyomort s mindazt ami ezzel jár, akkor teljes lesz az a kép, amelyet a kor valóságáról alkothatunk. Erre épült a kurzus kultúrpolitikája is; és természetes, hogy magán viselte ezeket a jegyeket.